

Слобожанщина: літературний вимір. Матеріали V Всеукраїнської наукової конференції. 9 лютого 2007 р. – Вип. V. – Луганськ: СПД Резніков В. С., 2007. – С. 122 – 132.

УДК 821.161.2.09 Чернявський

Н.С. Манич

АНТРОПОЦЕНТРИЧНІСТЬ ТВОРІВ МИКИТИ ЧЕРНЯВСЬКОГО

Художнє полотно, створене письменником, є оригінальною моделлю світу, у якій усі елементи функціонують відповідно до певних принципів і законів. Ці закономірності не є випадковими, вони зумовлюються, перш за все, світоглядною позицією самого автора, його життєвим досвідом, настановою на певну читацьку аудиторію, конкретною метою, якої прагне досягти митець тощо. Через це, розглядаючи той чи інший літературний твір не слід забувати, що ключ до його справжнього значення може міститися в іншому творі, тобто кожна окрема праця письменника має бути розглянута в контексті всього доробку, а також у більш широкому контексті – як частина загального літературного процесу. При такому підході до творчості автора актуальним постають поняття “метажанр” і “метатема”.

Метою даної роботи є спроба дослідити антропоцентричність поезії та прози Микити Чернявського та простежити, яке значення має дана метатема для організації метажанрової структури творчості письменника. Об'єктом дослідження було обрано збірку лірики “Людиною бути” (Київ, 1977), роман “Людям важче” (Київ, 1991) і збірку повістей та оповідань “Батькові руки” (Київ, 1989), оскільки в них метатема “людина” є провідною. Крім того, дослідження творів різних літературних жанрів (і навіть родів) дозволить зробити певні висновки щодо всієї метажанрової структури доробку письменника.

Спадщина Чернявського є достатньо вагомою, щоб не лишитися поза увагою вчених: у різні роки в рецензіях, нарисах, передмовах, статтях і газетних замітках до неї зверталось багато науковців і письменників. Серед них такі, як І.Білогуб, М.Малахута, М.Ночовний, І.Савич, П.Будівський, М.Дубина, М.Щепенко, І.Низовий, Б.Степанюк, О.Неживий тощо. У межах дисертації спробу сучасного потрактування творчості Чернявського зробила О.Кулініч: предметом її дослідження були специфічні часопросторові структури, в яких відбивається історіософський світогляд письменника.

Проте як метажанрова структура творчості Микити Чернявського ще не розглядалася, хоча на це є всі підстави.

Поняття “метажанр” в українському літературознавстві є новим і на даному етапі недостатньо розробленим. На наш погляд, під метажанром слід розуміти формально-змістову єдність творів одного чи кількох авторів, які на підставі наявності достатньої кількості спільних стрижневих елементів можуть бути розглянуті як цілісна структура. У даному випадку під формою мається на увазі не особливості якогось конкретного жанру, а скоріше риси, характерні письменницькому способу осягнення та зображення дійсності.

Перш за все слід зазначити, що Чернявський належить до тих авторів, чия творчість вкладається в достатньо широкі часові межі: його перші поетичні твори були надруковані ще у 1936 році, а писати митець не припинив до кінця життя (1993). Чітко простежується і розвиток письменницького таланту Чернявського – від поезії через ліро-епічні твори до великих прозових жанрів. Крім того, оскільки за фахом митець був лікарем, часто його прями професійні обов’язки зумовлювали паузи у творчому процесі (наприклад, як у роки Великої Вітчизняної війни, коли Чернявський, організувавши в селі Смолянинове підпільний польовий шпиталь для поранених партизан та червоноармійців, на деякий час фактично втратив змогу продовжувати літературні студії). З огляду на всі зазначені фактори, можна зробити висновок про певні відхилення в метажанровій єдності творчості Микити Чернявського. Проте це не є чимось незвичним: Г.Сиваченко, порівнюючи метажанрову творчість Винниченка і Набокова, вказує на “зраду” останнього своєму метароману (дослідниця має на увазі другу книгу письменника “Король. Дама. Валет”, у якій автор відійшов від автобіографічного начала) [1, 113]. Отже, в літературному доробку Микити Чернявського про метажанровість можна говорити, розглядаючи твори, написані в післявоєнний час, оскільки в них постає вже абсолютно сформований митець і чітко окреслена картина світу, спроектована на особливості авторського сприйняття дійсності. Ранні ж твори є яскравою ілюстрацією процесу творчого становлення письменника: пошуку відповідної форми для вираження певного змісту, відбору найбільш придатних засобів образності, перші кроки в окресленні тематичних обріїв.

У цьому контексті важливим постає питання про те, які ж елементи виконують організаційну функцію в метажанровій структурі творчості Чернявського. До таких елементів слід віднести перш за все *метатему* – “вічні” для письменника теми, які безпосередньо чи приховано, на рівні підтексту, присутні в прозі та в поезії Чернявського. Серед таких слід назвати метатему Великої Вітчизняної війни – наявність цього змістового шару творів неминуха, адже письменник сам був учасником подій, під час німецької окупації перебував на загарбаній фашистами території, організував підпільний польовий шпиталь для поранених червоноармійців і партизан, ледь не загинув від руки есесівського коменданта. Безсмертний подвиг людей, що життя віддали за рідну землю, відбився в багатьох творах Микити Чернявського –

прозових та поетичних. Романи автора за точку відліку мають роки війни, в малій прозі бачимо вже пізнішу добу, але через спогади персонажів постійно повертаємось саме до цієї метатеми. Серед збірок лірики взагалі немає жодної, у якій би кілька творів не було присвячено подіям 1941-1945 рр.

Другою змістовою домінантою є структурно складна метатема села. Зображення буденного життя мешканців сільської місцевості та їх традицій, хліборобської праці, змалювання селянина як носія моральних цінностей, показ зв'язку людини із землею, з національним корінням – в межах метатеми все це органічно поєднується, кожен елемент доповнює загальну картину. Таке уважне ставлення Чернявського до даної тематики пояснюється тим, що письменник більшу частину свого життя прожив у селі, тому досконало знав усі труднощі та радощі його існування.

Третя метатема творчості письменника, що є найбільш масштабною, – це людина, у найрізноманітніших проявах її буття. З огляду на те, що дана змістова домінанта безпосередньо чи на рівні інтертекстуальних зв'язків присутня в більшості текстів автора, можна говорити про тотальну антропоцентричність його доробку. Слушним є зауваження Г.Сиваченко в монографії, присвяченій експатріантському метароману В.Винниченка: “Тут можна було б звернутися й до історії української філософської думки ... Їй властива передусім орієнтація на людину, взяту в безпосередньому життєвому контексті, людину, яка стоїть перед одвічними проблемами життя, смерті, зла, взаємин з оточуючими тощо” [1, 165]. У доробку Чернявського цей принцип реалізується чітко і послідовно. Певним чином це може бути зумовлене нелегкими життєвими обставинами, у яких формувався світогляд митця: Велика Вітчизняна війна, робота в підпільному польовому шпиталі під час німецької окупації, тяжке післявоєнне становище, бурхливі кореспондентські будні – все це навчило письменника безперервно досліджувати духовні сили людини, шукати витоки її вчинків і сенс її існування. Це “дослідження” людини стало певним чином завершальною метою всієї творчості Чернявського. Звісно, ця метатема виражається через конкретну тему в кожному окремому творі.

Центральне місце в метажанровій структурі творчості Микити Чернявського займають власне романи письменника (“Людам важче”, “Сонце в полинах”, “Тиждень Івана Лободи”, “Донбаські грози”), оскільки за жанровими особливостями вони все ж таки претендують на найбільш широке та детальне відбиття дійсності (з огляду на реалістичне спрямування творчості автора). Проте достатньо часто окремі епізоди важко потрактувати без знання лірики чи оповідань і повістей письменника. Тож, перейдемо безпосередньо до творів.

Уже назви досліджуваних збірки “Людиною бути” та роману “Людам важче” свідчать про антропоцентричне спрямування художніх текстів, хоча це не виключає можливість різноманітних тематичних

варіацій. Наприклад, тему роману Чернявського “Людам важче” можна визначити як події років Великої Вітчизняної війни. Проте автора не цікавить сама війна, у творі немає розлогіх описів баталій чи коментарів щодо переміщення фронтів і військ. Письменник звертає увагу лише на ті події, які впливають на героїв, змушують їх розкривати свій справжній характер, дії персонажів цікавлять автора як відбитки внутрішньої боротьби людини, як індикатори її психологічного стану. Через це в романі наявна велика кількість внутрішніх монологів, описів емоційних станів героїв, авторських роздумів щодо динаміки почуттів і відчуттів людини.

Так само в оповіданнях та повістях збірки “Батькові руки” Чернявського події цікавлять не як самостійні явища, а скоріше як чинники, що мають безпосередній чи опосередкований вплив на особистість.

Ця риса є спільною, але при порівняння роману з малою прозою письменника неможливо не помітити й еволюцію авторського стилю. Зокрема, від зображення дещо ідеалізованого незламного борця за “світле майбутнє”, безкомпромісного та здатного побороти всі власні сумніви й вагання (в основному такі герої діють у ранніх творах автора), Чернявський переходить до змалювання “живої” людини, яка любить, страждає, ненавидить, пробачає, помиляється та вчиться (а іноді й не вчиться) на власних помилках. Наприклад, в оповіданні “Кого шукав?” головний герой Михайло Біба створює в уяві ідеальний, омріяний образ батька, а в реальності зустрічається зі старим пияком, якій навіть точно не знає, скільки в нього дітей. Михайло гірко розчаровується, проте пробачає, відкриває серце для співчуття, аналізує власні помилки в стосунках із матір’ю. Відмовляється Чернявський і від опозиції “позитивний герой – негативний герой”. Персонажі стають носіями різноманітних і часто суперечливих рис характеру. Наприклад, в оповіданні “Смерть Сателіта” за змалювання негативних рис характеру головного героя Лазаря Шкурко все ж відчувається співчуття автора до людини, яка просто не змогла знайти вірний шлях у житті та занепастила себе й рідних. Слід також зазначити, що й у поезіях Микити Чернявського людина – не завжди ідеал, і письменник вказує на певну її недосконалість, але при цьому вважає це абсолютно природним явищем:

І притамаю в собі ту біду мою:

Людам відомо – всього не обнять.

Лиш у того, хто нічого не думає,

Крила ніколи в житті не болять [2, с.20].

Також привертає увагу і той факт, що у творах Чернявського майже немає схематично зображених персонажів, навіть другорядні герої представлені як цілісні характери. У досягненні такого ефекту значну роль відіграє вміння письменника кількома реченнями створити колоритний образ.

У вже згаданій назві ліричної збірки “Людиною бути” Чернявський дуже лаконічно формулює думку, яка є центральною для представлених у ній поезій: як би важко не було, за будь-яких життєвих обставин людина має лишатися перш за все людиною, не втрачати гідності, берегти духовні цінності. Тому рядки з вірша Чернявського “Забороняйте зраду” лунають ніби кредо гідного представника людського роду:

Сонце ж кричить крізь віки усі
В людські незгоди й труднощі:
– Забороняйте зраду красі
Неба, вітру і людяності! [2, 44].

Людяність як основний закон життя згадується й у характеристиці Насті Дмитрівни Ляної (до цього персонажа роману “Людам важче” автор ставиться зі щирою симпатією): “Хоч і важко іноді доводилося, не поламалась. Вилюдніла” [3, 24].

Не можна не помітити того, що письменник не просто фіксує свої ідеї, а намагається якнайточніше донести їх до читача, залучити умовного співбесідника до філософських роздумів над сенсом життя людини. Для цього Микита Чернявський обирає два шляхи. Перший шлях – безпосереднє звернення до реципієнта з певним закликком. Причому сухої декларативності поетові все ж таки вдається уникнути, що свідчить про справжню майстерність автора в роботі зі словом. Тому легко і в той же час вагомо лунають рядки:

Не мір людських чеснот з висоти
І вад не бери з висоти в персуді.
Лише тоді, коли в людях ти –
Будуть у тебе вrostати люди [3, с.31].

У прозі цей перший шлях відбиття авторської думки реалізується дещо своєрідно, але сутнісно залишається тим же: у тексті часто зустрічаються невеликі твердження-аксіоми, які проголошуються або персонажами, або самим автором. Ці речення безпосередньо виражають ті ідеї, які автор прагне донести до читача. Наприклад: “Відверте серце – теж ліки” [3, 74]; “найдужча зброя – совість людська [3, 62]; “...людям теж не легко...” [3, 102]; “війна не зважає на горе людське [3, 200] тощо

Другий шлях дещо складніший: у поезії, провівши паралель між двома явищами за допомогою різних засобів образності (порівнянь, метафор), Чернявський лише наштовхує читача на певний напрямок роздумів, дозволяючи висновки робити самостійно. Подібну функцію в прозі письменника іноді виконує відкритий фінал (наприклад, у повісті “Каяття без вороття” [4]). У поезії ж автору часто вистачає кількох рядків, щоб окреслити цілу людську долю:

Як без цілющої вологи
Зернина прорости не може,
Так без любові та тривоги
Людина на людей не схожа,

Не чує сонця, ні повітря.
Одна в своїх поривах куцих
Стоїть хитається на вітрі –
Сусіди кажуть:
– Як лопуцьок [3, с.66].

Порівняння людини із зерниною неодноразово зустрічається в інших творах письменника (як ліричних, так і прозових), створюючи певний інтертекстуальний зв'язок між ними. З іншого боку, така паралель дозволяє Чернявському об'єднати метатему людини через тему хліборобської праці з метатемою села. Таке поєднання не є випадковістю, оскільки через усю творчість автора стрижнево проходить ідея того, що лише людина, яка не відірвалася від власної землі та не втратила зв'язок зі своїм родовим та національним корінням, може зберегти у вирі життєвих обставин кращі душевні риси та моральні якості.

Те ж саме можна побачити і малій прозі Чернявського. Навіть тоді, коли за сюжетним задумом автор відриває персонажів від рідної землі, він все одно вказує на їх природну винятковість. Наприклад, в оповіданні “Заїмка” [4] Чернявський опосередковано через погляди іншого персонажа так характеризує головного героя Петра Нескребу: “...Колишній гірничий технік Артистов тут же запримітив у Нескребі любов до землі, мудру селянську вмільість у підборі людей за їх діловими якостями та одержимість у роботі...” [4, 271]. Ілюстративним в цьому аспекті є оповідання “Кивани” [4]: автор із щирою симпатією змальовує простих селян, які спромоглися крізь вир війни пронести почуття кохання та дружби й не заплямити чисті душі заздрістю чи ненавистю.

Крім того, письменник не припиняє розмірковувати над сенсом життя людини й доходить висновку, що її призначення – це щастя тих, хто поруч:

Посій мене, малу росиночку,
В досвітню зоряну росу –
Можливо, й я хоч крапельночку
Людині щастя принесу [2, .59].

У романі ж розумінням призначення людини Чернявський наділяє тих персонажів, які уособлюють у собі кращі моральні якості – Марину Ляну та Мирона Заброду (до речі, обидва герої є найближчими до автора, оскільки створені на автобіографічній основі): “Марина мовчала. Гупала товкачем і думала своє: “Все те не для мене. Знаю одне: повинна бути біля людей, біля тих, кому потрібна допомога моя. От і все” [3, 77].

Або:

“Якби хто знав думки та помисли Заброди! Скільки в них доброти! Скільки сонця! Осоюливо зараз, у ці чорні дні. Взяти б розчахнутися, вихлюпнути оту доброту й подарувати навіки людям, що не знали ніякого лиха-горя” [3, 89].

Ще один з найулюбленіших образів Микити Чернявського – це образ крил. Поет інтерпретує його як символ волі, творчості, чесності перед людьми й самим собою:

Дайте людині крила,
Справжні, з живого тіла.
І для польоту силу
Дайте – щоб полетіла.

Здійметься над землею,
Піде назустріч грозам, –
Потім судить про неї,
Міряйте душу й розум.

Справжня не побоїться
Блискавки і загину...
В крилах любов таїться,
В крилах живе людина [2, 70].

У романі образ крил не згадується, проте думка останніх рядків цитованої поезії чітко простежується у роздумах тієї ж Марини Лляної: “Ой мамо, мамо! Людина – в роботі. Людина – в любові. Людина для людей. Людина – в бою” [3, 170].

У цілому автор намагається створити художній світ, у якому людина є чи принаймні має бути носієм позитивної енергії (ця риса взагалі характерна для ментальності українців), але не відмовляється він і від змалювання тих представників суспільства, які втрачають гідність, нищать духовні ідеали, що споконвіку плекалися людством як основа моральної поведінки. Таких осіб Чернявський презирливо називає “людцями”, бо вони насправді здрібніли та втратили розуміння свого призначення. У такому контексті негативної конотації набуває лексема “міщанський”, що знов повертає читача до думки Чернявського про винятковість мешканців села як джерела справжньої духовності:

А простір навстріч викидає
З міщанської твані липкої
Нікчемних людців полохливих,
Що в затінках досі живуть [2, 35].

Саме такими “людцями” постають у романі “Людам важче” Митрофан Лляний та Яким Когут, які в роки німецько-фашистської окупації стають на бік загарбників і допомагають катувати і знищувати односельців: “Обидва знали: по вуха потонули в підлості, в сльозах людських, в крові” [3, 133].

Найбільшою цінністю письменник вважає людське життя, тому вбивство, навіть в умовах війни, є страшною трагедією. Саме так сриймає Дем’ян Зарайський те, що він вбив фашиста, аби врятувати свого товариша Іпата Задераку:

– Я чоловіка вбив, синку...

- Бандита, батьку...
- Захищав людину, а сам убив...
- І ще вбивати будемо... Війна ж...
- Ой горе, горе... [3, 168].

Приділяє увагу Микита Чернявський і проблемі спадкоємності поколінь. На його думку, лише людина, яка сама є зразком моральності, носієм найвищих духовних цінностей та ідеалів, може виховати цілісну особистість, гідну поваги та любові інших:

Чи день погожий,
 Чи лиха година, –
 Ступивши вперше лячно за поріг,
 Дитина знать повинна,
 Що Людина
 Її чекає в куряві доріг... [2, 46].

У творах Чернявського саме дитина часто символізує саме життя, його продовження і безперервність. Невипадково роман “Людям важче” закінчується вельми промовистим епізодом: війна доходить кінця, село Піщане майже знищене, а молода жінка серед руїн народжує дитину, яка є ніби запорукою існування щасливого “завтра”: “Як же все воно мудро й жахливо в житті! – розплутувала свої думки Марина. – Там десь люди убивають самі себе, конають у передсмертних муках, катують, проклинають одне одного, а тут ось, у зруйнованій війною хатині з’являється нове життя, і той, у кому воно з’являється, думає уже не про себе, а тільки про нову людину, щоб їй світліше було” [3, 196-197]. Такий фінал вказує на те, що по суті творчість Микити Чернявського оптимістичною, навіть говорячи про війну та смерть, він на перше місце висуває все ж таки перемогу життя та добра. Письменник щиро вірить у майбутню кращу долю людства й представників свого народу:

Нутром засвітять віків глибини,
 Навпіл розкраяні шахтарями,
 У повносиллі встане людина,
 Яку філософи з ліхтарями
 Колись шукали – не дошукались... [2, 16].

Також письменник значною втратою вважає забуття національних традицій, оскільки в них закладалася справжня сутність людини, її прагнення до щастя, віра в добро й любов. Так, наприклад, у вірші “Весілля в автобусі” Чернявський із сумом змальовує свято, яке вже втратило первісну свою значущість:

Можливо, так мені здалося,
 Що не забув старовину –
 Любові видиво зійшлося
 В коробку з вікнами тісну.
 У ній замкнулось,
 Задихнулось,
 Своє приборкавши тепло,

Сердець людських не доторкнулось,
Од світу білого втекло.

Щасливу пару обікрало... [2, 42-43]

А в романі “Людям важче” Чернявський розповідає, як споконвічні традиції українців поступово злилися з новими радянськими реаліями. І хоча письменник прямо не висловлюється проти цього процесу, але в його словах все ж таки відчувається сум за втраченими: “Тепер ось хрестини – звіздини, зорини... То був час, коли релігійні обряди відходили в небуття й люди намагалися виокремити з них старовинні простонародні та, по’єднавши з новими, зберегти у своєму побуті. Адже не можна не радіти появі на світ білий нової людини. І не можна не поділити радість оту велику з рідними, близькими людьми” [3, 30].

Темі традиційного ладу життя українців присвячені і наступні рядки роману: “Із старовинних весільних обрядів у Піщаному на той час мало що збереглося. ...А найживучішим виявився подарунковий – щедрість людська, в якій поєднується все суще на землі” [3, 42]. Але друге просте речення про людську щедрість інтертекстуально перегукується з однойменним ліричним твором Чернявського і тому набуває ширшого значення:

Щедрість – це коли мати
Дітей проводжає в битву,
Хоч знає, що завтра стрінуть
Багатоголову смерть.
Щедрість – це коли діти,
В битву йдучи, цілують
Матері владну руку,
Моляться тільки їй.
Щедрість т – це коли землю
Руки беруть з пожежі
І до живого сонця
На мазолях несуть [2, 67].

В окремих поезіях автора метатема людини дуже тісно перплітається з темою творчого процесу письменника (чи будь-якого митця взагалі). У філософських роздумах Чернявський робить спробу знайти витоки творчості та доходить висновку, що й тут чільне місце належить людям:

Як тяжко-важко іноді буває,
Коли словесний голод наступа
І розбуялі думи обриває
Заїкуванням напровидь сліпа.
...Гукнуть у вись – німа задуха в грудях,
Шугнуть у невідь – навкруги стіна...
І йдеш тоді шукати слова в людях,
Мов у ріллі заплідненій зерна [2, 72].

Любов письменника до людини дуже часто проектується на повагу до її праці, особливо до праці на землі. Це й не дивно, бо Чернявський, який багато років прожив у селі, не міг не розуміти, наскільки важливу справу робить звичайний хлібороб. Саме ця думка чітко простежується в наступних рядках поезії “Терновий кущ пахтить...”

А я, у квітні чи в маю,
В негоду чи в ясну годину,
В усьому тому пізнаю
Тривожний голос рук людини [3, с.80].

У прозі ж автора персонажами, яким він щиро симпатизує, найчастіше виявляються хлібороби, теслі, пінчики – прості люди, для яких праця є сенсом життя.

Як було зазначено вище, надзвичайно важливим для людини Чернявський вважає зв’язок з Батьківщиною, причому для автора це не абстрактний простір географічної карти, а конкретний і цілком реальний куточок землі, де людина народилася, живе, працює заради теперішніх і майбутніх поколінь. Крім того, письменник зазначає, що справжня особистість має бути гідною свого рідного краю, черпати в ньому силу й натхнення:

Дай невсипущості краплю твоєї,
Часточку сили твоєї трижильної.
Хочу пройти зорьовою землею
В холод і спеку
Людиною сильною [2, 11]

А втрату зв’язку з рідною землею автор вважає основною причиною “здрібніння” людської душі. Так, наприклад, у романі “Людам важче” він цю думку вкладає у внутрішній монолог Мирона Заброди: “Для чого людині жити, коли вона батьківщини не має? Коли людина не відчуває батьківщини, вона вже не живе – у ній відмирають людські почуття, крім страху перед смертю” [3, 194].

Як висновок, слід зазначити, що антропоцентричність є типовим явищем для творів Чернявського (як ліричних, так і прозових), і тому ця змістова домінанта виступає як ідейно-художній стрижень, а отже, як елемент організації метажанрової структури доробку автора. Перспективним є дослідження творчості Микити Чернявського в контексті загального процесу розвитку літератури.

Література

1. Сиваченко Г.М. Пророк не своєї вітчизни. Експатріантський “метароман” Володимира Винниченка: текст і контекст. – К., 2003.
2. Чернявський М. Людиною бути. – К., 1977.
3. Чернявський М. Людам важче. – К., 1981.
4. Чернявський М. Батькові руки. – К., 1989.

In the context of modern literature discourse the theory of metanarrations appeared in the works of J.- F. Lyotard. As another part of that idea notion of metagenre was developed in works of the Ukrainian scientists (for example, in monograph of G.Syvachenko about V.Vynnychenko's works). This article is dedicated to the analysis of anthropocentricity of M.Chernavsky's works as the main organizing element of author's works' metagenrical structure.